

RÄTTSSKIPNINGEN OCH RÄTTSPSYKIATRIN

Av hovrättsassessor KURT HOLMGREN, Stockholm

FRÅGAN om de psykiskt abnorma förbrytarnas behandling har under de två decennierna efter det första världskriget ägt ständig aktualitet i vårt land. På lagstiftningens område utgör tillkomsten av 1927 års lagar om förvaring av förminskad tillräkneliga förbrytare och internering av återfallsförbrytare, 1929 års sinnessjuklag och 1937 års reviderade förvarings- och interneringslag yttre bevis på statsmakternas intresse för ämnesområdet. De centrala straffrättsliga bestämmelserna rörande abnormbrottsligheten — stadgandena i 5 kap. 5 och 6 §§ strafflagen om otillräknelighet, respektive förminskad tillräknelighet hos abnorma brottslingar — kvarstå alltjämt i väsentligen samma lydelse som vid lagens tillkomst 1864, men sedan hösten 1935 ha tillkallade sakkunniga i olika omgångar — med avbrott vid utredningsdödens periodiska härjningar — sysslat med den svåra uppgiften att bringa dessa stadganden i samklang med nutida juridisk-psykiatrisk uppfattning. Lagstiftningsinstansernas aktivitet har givit anledning till ett flertal — även utanför fackmännens krets uppmärksammade — konferenser och överläggningar i ämnet. Sist men icke minst har en rad mer eller mindre sensationella brottsfall, där gärningsmännens tillräknelighet satts i fråga, riktat den stora allmänhetens uppmärksamhet på dessa ting och framkallat stundom ganska hetsiga meningsskiften i pressen och inom opinionen i övrigt.

Trots tillkomsten av de nämnda betydelsefulla lagverken och trots en del partiella förbättringar i fråga om anstaltsorganisationen står flertalet av reformspörsmålen på området — bland dessa kanske de viktigaste — alltjämt olösta. Detta gäller, som nyss antytts, frågan om tillräknelighetsreglernas utformning liksom vidare önskemålet om det psykiatriska undersökningsväsendets rationalisering och kravet på mera differentierade anordningar för abnormförbrytarnas förvaring och vård. På sistone har det rent legislativa spörsmålet om de nya tillräknelighetsreglerna

i viss mån kommit i förgrunden och vid ett par stora diskussioner under den gångna vintern visat sig kunna framkalla hårda meningsbrytningar. Närmast har åsiktsskillnaden gällt placeringen av de s. k. psykopaterna — de på känslö- och viljelivets områden konstitutionellt abnorma. Medan brottslingar av denna typ tidigare mera sällan bedömdes enligt 5 kap. 5 § strafflagen — vars tillämpning medför strafflösförklaring, eventuellt i förening med sinnessjukvård — ha sådana förbrytare under de sista decennierna av de psykiatriska undersökningsläkarna och medicinalstyrelsen alltmer målmedvetet hänförts under det nämnda lagrummet. Denna utveckling har väckt åtskillig betänksamhet, bl. a. på grund därav, att det här ofta är fråga om rent intellektuellt jämförelsevis normala individer, hos vilka någon slående abnormitet kanske ej av omgivningen iakttagits före brottets avslöjande och beträffande vilka allmänheten därför lätt finner straffriförklaring och sinnessjukvård utgöra en överraskande välvillig reaktion. Särskilt begriplig — och ur synpunkten av rättskipningens anseende för oväld betänkelig — ter sig denna allmänhetens oförståelse, då gärningen på grund av vederbörandes sociala ställning och brottets beskaffenhet varit ägnad att väcka särskilt starkt ogillande.

Det kan icke komma i fråga att nu närmare dryfta denna legislativa gränsfråga, där meningarna starkt skifta både bland jurister och läkare, åtminstone bland de sistnämnda. Man kan f. ö. här med fördel avvakta strafflagberedningens inom kort väntade förslag rörande tillräknelighetsfrågorna, som väl kommer att erbjuda ett fylligt material för sakens bedömande. I samband med diskussionen om denna gränsdragning har emellertid uppmärksamheten fästs på det praktiskt betydelsefulla spørsmålet hur det nödvändiga samspelet mellan läkare och domstolar i dessa ämnen lämpligen skall ordnas och hur domstolarna bäst skola sättas i stånd att på ett självständigt och ansvarsmedvetet sätt träffa sitt avgörande i de grannliga situationer, varom här är fråga.

Huvuddragen av proceduren är nu följande: Sedan brottslingen instämts eller häktats, handlägges målet inför domstolen och utredas omständigheterna beträffande själva brottet. Föreligger på grund av tidigare sinnessjukdom hos vederbörande eller hans släkt eller andra omständigheter anledning att förmoda, att han vid brottets begående lidit av rubbad själsverksamhet, får han

icke dömas skyldig utan att läkares utlåtande inhämtats rörande hans sinnesbeskaffenhet och frågan huruvida han är i behov av vård å sinnessjukhus. Domstolen beslutar i sådant fall om undersökning av sinnesbeskaffenheten, och denna undersökning utföres, när det gäller häktade vid någon av fångvårdens sinnessjukavdelningar och när det gäller tilltalade på fri fot av läkare, som i varje särskilt fall förordnas av medicinalstyrelsen. Det vanligen mycket utförliga utlåtandet insändes både till domstolen och medicinalstyrelsen. Domstolen kan på grundval av utlåtandet omedelbart avdöma målet och taga ställning till tillräknelighetsfrågan. Den kan emellertid också begära medicinalstyrelsens yttrande, och i mera tvivelsamma fall inhämtas regelmässigt styrelsens mening. Medicinalstyrelsens yttrande angives av dess rättspsykiatriska nämnd, som består av dess föredragande för rättspsykiatriska ärenden, en annan ledamot och överinspektören för sinnessjukvården jämte — i vissa fall — en medlem av styrelsens vetenskapliga råd, som företräder psykiatrin (regelmässigt en av professorerna i ämnet). Till skillnad från läkarutlåtandet är styrelsens yttrande i regel ytterst kortfattat och ger, även då nämnden ej godtager undersökningsläkares slutsatser, endast besked, huruvida den brottslige enligt styrelsens mening är att hänföra under 5:5 eller 5:6 strafflagen eller eventuellt får anses normal samt huruvida han är i behov av vård å sinnessjukhus.

Då domstolen med ledning av undersökningsläkares och — eventuellt — medicinalstyrelsens yttranden går att träffa sitt avgörande, är den naturligtvis rent formellt oförhindrad att avvika från den uppfattning om tillräkneligheten, som framförts i utlåtandena. Dessa utgöra ur processuell synpunkt endast sakkun-
nigbevisning av samma slag som patentexperters och patentverkets yttranden i patentmål eller en handelskammars utlåtande i ett leveransmål. Under 1930-talets diskussioner på området ha de ledande psykiatrikerna också plägat med nästan ängslig anspråklöshet betyga, att de ingalunda vilja ifrågasätta domstolens rätt att frångå den psykiatriska sakkunskapens råd. I verkligheten har situationen varit en helt annan. Inför de vidlyftiga, med stor medicinsk-teknisk apparat uppbyggda läkarutlåtandena ha domarna, som regelmässigt sakna insikter på rättspsykiatriens område, väl ofta känt sig något desorienterade. Även om deras och deras bisittares under rannsakingen eller eljest inhämtade uppfattning om den tilltalades sinnesbeskaffenhet vitt skilt sig från läkares, har man med hänsyn till avgörandets vikt och grann-

laga natur dragit sig för att »gå emot sakkunskapen». Någon möjlighet att närmare överlägga med undersökningsläkaren eller medicinalstyrelsens sakkunniga har nästan aldrig funnits. Ehuru stundom säkert ej utan motvilja, ha domstolarna därför i mycket vid utsträckning kommit att mekaniskt acceptera psykiatriens anvisningar. Den benägenhet till större självständighet, som på sistone förmärkts, har varit för sporadisk och för osystematisk för att kunna tillmätas betydelse. Då avgörandet inneburit straffri-förklaring ha underrätternas utslag i anmärkningsvärt få fall bringats under överdomstolarnas prövning. Genomgripande förändringar i praxis på det centrala straffrättsliga avsnitt, som tillräknelighetsreglerna bilda, ha därför kunnat komma till stånd utan den kontroll, som hovrätternas och särskilt högsta domstolens sporadiska överprövning i allmänhet utgör.

En granskning av Nytt Juridiskt Arkiv — där de av högsta domstolens avgöranden, som anses äga vägledande intresse, utförligt refereras — och serien av mera allmänintressanta hovrättsutslag i Svensk Juristtidning ger tydligt belägg för detta påstående. Såsom förut antytts, har under tjugo- och trettioalet en betydande utvidgning av straffrihetsområdet för abnormbrottsligheter ägt rum. Särskilt vad angår psykopaterna men även eljest ha sådana förbrytare, som tidigare skulle ha förts inom det straffbara området, nu av den medicinska sakkunskapen hänförs under 5 kap. 5 § strafflagen och på grund härav blivit av domstolarna förklarade straffria. Om denna betydelsefulla omsvängning skett med överinstansernas gillande eller över huvud dem medvetet, hade det inte kunnat undgås att förskjutningarna återspeglats i Nytt Juridiskt Arkivs och Svensk Juristtidnings referatserier. Under tjugoårsperioden 1921—40 återfinnas emellertid i Nytt Juridiskt Arkiv endast 18 fall — alltså mindre än ett om året — som i någon mån beröra gränsdragningen på otillräknelighetens område, och i Svensk Juristtidning icke ett enda. Det brännande spørsmålet om psykopaternas rätta placering kan man — med god vilja — anse berört i fem bland nämnda 18 fall — av vilka fem dock intet förefaller ägnat eller avsett att giva den olärde något mera principiellt besked. Endast i ett avseende synes den högsta instansen ha kommit att giva en klar anvisning om gränsen mellan tillräknelighet och otillräknelighet — nämligen då man i ett par utslag i slutet av trettioalet bestämt avböjde uppfattningen att homosexualitet vid vissa sedlighetsbrott skulle innebära otillräknelighet. Ett karakteristiskt drag hos de berörda prejudikaten

är slutligen att målen i fråga nästan undantagslöst bragts under högsta domstolens prövning på den tilltalades klagan. I de situationer då den brottslige funnit domstolens bedömande av tillräknelighetsfrågan för sig förmånligt — och så har av lätt insedda skäl i allmänhet varit fallet, då brottet i fråga i och för sig förskyllt strängt straff men domen inneburit strafflösförklaring i förening med hospitalsvård — har avgörandet i proportionsvis mindre, man vågar påstå alltför ringa, utsträckning dragits under hovrätternas och högsta domstolens prövning.

De nyss återgivna talen belysa redan i och för sig klart, i hur ringa mån praxis på otillräknelighetens område, såsom önskvärt varit, kontrollerats och dirigerats av överrätterna. Ännu tydligare framträder detta förhållande, om man tar i betraktande, att under trettioalet antalet hänvändelser från domstolarna (som regel underrätterna) till medicinalstyrelsen i otillräknelighetsfrågor varit i genomsnitt 150 pr år. Underrätterna infordra i allmänhet medicinalstyrelsens utlåtande blott när någon tveksamhet föreligger, och de tvivelsamma fallens antal bör följaktligen kunna uppskattas till närmare 150 varje år. Antalet av de prejudikat, som överdomstolarna till underrätternas ledning kunnat publicera under den brytningstid, som 1920- och 1930-talen även i detta hänseende utgjort, är däremot mindre än ett per år!

Att praxis på detta område fått utvecklas och förändras utan den till enhetlighet och följdriktighet syftande kontroll från överdomstolarnas sida, som i fråga om andra viktiga avsnitt av vår rätt ansetts naturlig, och över huvud utan en mera märkbar självständig insats av domstolarna i allmänhet, måste framstå som ett missförhållande. Skola domstolarna träffa det slutliga avgörandet och bära det juridiska ansvaret i dessa för individen såväl som rättslivet betydelsefulla sammanhang, ter det sig till en början rent formellt oegentligt, att deras avgöranden i så vid omfattning kommit att innefatta en rent mekanisk inregistrering av läkarexpertisens konklusioner. Vad angår frågans materiella sida kan man ej trösta sig med att det här realiter skulle vara fråga om rent medicinskt-psykiatriska spörsmål. Framlidne prof. Wigert, som under sina senare år ägnade dessa problem mycket intresse, framhöll i ett uppmärksammat anförande vid en av trettioalets många överläggningar i ämnet med stor skärpa, att frågan om tillräknelighet eller otillräknelighet ingalunda vore ett rent psykiatriskt utan snarare ett socialt spörsmål.

Fixerandet av sjukdomsbilden, klarläggandet av de abnorma lynnens dragen liksom utredningen om sammanhanget mellan sjukdomen eller abnormiteten å ena sidan, och det begångna brottet å andra sidan, är naturligtvis en uppgift, för vilken psykiatern är speciellt kompetent. Även när det gäller att avgöra, till vilka slutsatser utredningen om sinnesbeskaffenheten bör föranleda med avseende å fallets juridiska rubricering (5: 5, 5: 6 eller »5: 0») och brottslingens behandling, är naturligtvis en erfaren rättspsykiaters omdöme av största värde — ofta naturligen av större värde än en i dessa ting mindre erfaren domares. Men här påkallas dock överväganden, som ingalunda äro enbart eller huvudsakligen medicinska. Det behöver knappast framhållas att rättssäkerhetskravet ofta starkt aktualiseras. För den som begått något mindre bedrägeri eller tjuvnadsbrott ter det sig katastrofalt om han — i stället för att ådömas böter eller ett kortare frihetsstraff — blir förklarad otillräknelig och vårdbehövande med långvarig hospitalvistelse som konsekvens. I andra lägen kan — som förut antytts — den brottslige ha det största intresse av att bli förklarad abnorm, något som ofta betager den begångna gärningen en del av dess vanhedrande prägel och dessutom kan föranleda, att ett långvarigt frihetsstraff undvikes och i stället blott en sjukhusvistelse följer.

Det är dock ej främst med hänsyn till den enskildes intresse, som domstolarnas rutinmässiga endossering av läkarexpertisens anvisningar måste väcka betänksamhet. I själva verket skulle det blott vara naturligt om läkarna vid sitt bedömande av ett straffrättsligt undersökningsfall liksom eljes i sin gärning lade huvudsakligen terapeutiska synpunkter på avgörandet och gäve fallet den allmänna rubricering, som tillförsäkrade vederbörande den för hans tillfrisknande eller eljes ur hans individuella synpunkt gynnsammaste behandlingen. Domstolarna måste emellertid vid sina avgöranden tillgodose även de allmänpreventiva synpunkterna, d. v. s. hänsynen till de straffrättsliga påföljdernas uppgift att varna och avskräcka andra människor än brottslingen från att begå brott. Det är icke tvivel underkastat att — såsom det sagts — »ett straffriförklarande i tid och otid äventyrar allmänpreventionen». Alldeles särskilt blir detta omdöme tillämpligt, då — såsom numera ej sällan förekommer — den otillräknelige förklaras ej vara i behov av sinnessjukvård. I dylika fall inträder, om den psykiatriska sakkunskapen får råda, praktiskt taget ingen som helst yttre påföljd.

Det har förut påpekats, att domstolarnas passivitet på detta område har sina tydliga orsaker. Otvivelaktigt sakna till en början många domare alla insikter i rättspsykiatri — något som visserligen är helt naturligt i betraktande av att hela ämneskretsen först sent erhållit sin nuvarande betydelse för rättsskipningen. Den osäkerhet, som en domare — särskilt en ensam underrättsdomare — till följd av sin bristande orientering i ämnet kan erfaras, främjar naturligtvis ej ett självständigt bedömande. Att hastigt åvägbringa någon förändring i detta avseende är vanskligt. Redan att låta den nu studerande juristgenerationen eller hovrätternas domaraspiranter närmare sätta sig in i dessa spörsmål är förenat med praktiska svårigheter, bl. a. den, att någon lämplig handbok i ämnet på svenska språket ej existerar.

Lättare kan det synas att råda bot för den brist som avsaknaden av en fyllig vägledande överrättspraxis utgör. Detta skulle närmast ske på det sätt att de högre åklagarmyndigheterna sörjde för att ifrågavarande mål planmässigt och i större utsträckning än nu fördes under hovrätternas och högsta domstolens prövning. Det finnes ingen anledning att förmoda att dessa spörsmål — om de av föredragandena och i övrigt grundligt penetreras — skola vara på något sätt otillgängliga för prejudikatbildning. Tydligt skulle, sedan de många ovissa gränsfrågorna blivit belysta genom prejudikat, som på gängse vis bragts till övriga domstolars kännedom, underrätterna med större säkerhet än hittills kunna taga ställning till hithörande problem. Mycken vikt ligger för övrigt just därpå att de allmänintressanta avgöranden, som träffas i dylika mål, i vanlig ordning — d. v. s. i Nytt Juridiskt Arkiv och även Svensk Juristtidnings referatserier — publiceras till domstolarnas ledning. Med hänsyn till åtskilliga omständigheter av praktisk art — bl. a. högsta domstolens arbetsbelastning — kan det emellertid ifrågasättas, om den nu diskuterade utvägen att vinna en också allmänpreventivt försvarlig praxis är framkomlig.

En olägenhet vid dessa frågors behandling i domstolarna är — som förut antytts — att domarna, särskilt underrättsdomarna, sakna möjlighet att med läkarexperten diskutera tvivelsamma punkter och att utan större apparat till läkaren framställa kompletterande frågor. Över huvud är kontakten mellan psykiatri och brottmålsjurister mycket ringa och det gives sällan tillfälle att förlika och sammanjämka de var för sig tänkvärda meningar, som på olika sidor företrädas. Åtskilligt av de motsättningar och

den irritation, som på detta område kommit till uttryck mellan de båda kategorierna av intresserade fackmän, skulle sannolikt kunna bringas ur världen, därest vederbörande i större utsträckning kunde föranledas att gemensamt arbeta på de olika spörsmålens lösning. Rent teoretiskt låter det sig naturligtvis göra att strikt avgränsa läkarens och domarens behörighetsområden i tillräknelighetsfrågorna men det är svårt att förneka, att en lyckosam lösning av dessa problem förutsätter ett samtidigt beaktande av psykiatriskt-terapeutiska och allmänpreventiva hänsyn.

Från sådana utgångspunkter förtjänar det övervägas, huruvida ej önskemålet om större stadga och allsidighet i dessa ämnen skulle, åtminstone provisoriskt, kunna tillgodoses på det sätt, att domstolarna bereddes tillfälle att i tvivelsamma fall rådfråga, ej som f. n. en krets rena läkareexperter — den rättspsykiatriska nämnden — vilka företräda samma allmänna inställning och sakkunskap som kollegan-undersökningsläkaren, utan ett råd av *läkare och jurister* med särskilda insikter i facket. Organisatoriskt skulle tanken enkelt kunna förverkligas genom en utbyggnad av den rättspsykiatriska nämnden. Medicinalstyrelsens vetenskapliga råd äger redan nu en representant för juridisk teori och praxis. Ytterligare en företrädare för detta fack kunde utses och sedan den anordningen vidtagas, att båda juristledamöterna inginge i den rättspsykiatriska nämnden vid sidan av dennas nuvarande medlemmar. Uppenbarligen skulle mycket stora krav — både i fråga om tid och intresse — böra ställas på dessa juristledamöter. Komme de att taga sin uppgift mera expeditivt, bleve deras inkoppling mera till skada än till gagn.

Invändningar kunna naturligtvis resas mot en sådan lösning. I princip vore det självfallet lyckligast och bäst ägnat att främja en snabb handläggning av dessa mål, om domstolarna utan att konsultera annan expertis än undersökningsläkarnas kunde taga ställning till ifrågavarande spörsmål. Med hänsyn till att den nuvarande generationen brottmålsdomare i så många fall saknar rättspsykiatriska insikter och på grund av praxis' torftighet är det dock för närvarande svårt att tänka sig, att domstolarna, i varje fall underrätterna, skulle kunna undvara den möjlighet att i tvivelsamma fall vinna en överprövning, som hänvändelsen till rättspsykiatriska nämnden innefattar. Även om — såsom det förerbådats — det rättspsykiatriska undersökningsväsendet kommer att förbättras, bliva underrätternas svårigheter att taga ställning till åtskilliga fall föga mindre — de olika psykiatrikerna komma

sannolikt att i fortsättningen liksom hittills företräda rätt varierande ståndpunkter.

Det må till sist anmärkas, att det här ej varit avsikten att uttala något bestämt omdöme om det befogade i den utvidgning av strafflöshetsområdet, som ägt rum under de sista decennierna. Det är icke otänkbart att denna — vilka betänkligheter som än må möta ur allmänpreventiva synpunkter — dock till sist får anses ha haft övervägande skäl för sig. Men det kan omöjligen anses tillfredsställande att en sådan utvidgning kommer till stånd utan ett grundligt övervägande även ur andra synpunkter än de medicinskt-terapeutiska. Det vore önskvärt att domstolarna i gemen vore i stånd att ägna dessa frågor ett sakkunnigare och självständigare bedömande än som nu i allmänhet förekommer och därvid särskilt beakta de allmänpreventiva synpunkter, som man eljes riskerar att förbise. Med hänsyn till underrätternas svårigheter att *för närvarande* utan stöd fullgöra denna sin uppgift anbefaller det sig att genom en reform av den rättspsykiatriska nämnden söka åstadkomma en mera allsidigt orienterad rådfrågningsinstans. Behovet av åtgärder för att vinna en fastare och bättre grundad rättstillämpning på området kommer ej att bliva mindre, om de nuvarande tillräknelighetsreglerna i strafflagen 5:5 och 5:6, med ledning av strafflagberedningens bebådade förslag, givas en tidsenligare utformning. Det ligger i sakens natur, att dessa regler måste erhålla en ganska vag avfattning, och deras verkliga innehåll kommer alltid att fixeras först i praxis. Det är därför ett önskemål så viktigt som något vid reformarbetet på området, att man ej försummar att skapa en bättre och fastare grund för praxis' lyckliga utveckling än som hittills förefunnits. Sker ej detta, har man anledning frukta att den reella vinsten av lagstiftarens mångåriga mödor blir ringa.